

Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya'da Din ve Siyaset Üzerine Genel Bir Değerlendirme

A General Evaluation on Religion and Politics in Middle Asia After The Collapse of Soviet Union

Един общ поглед върху отношенията между религия и политика в Средна Азия в постсъветския период

Ali YAMAN*

ÖZET

İslâm'ın Orta Asya'da yayılması sonrasında Orta Asya'da bulunan Türk topluluklar tarafından benimsendiği görülmektedir. Zaman içerisinde bölgede hüküm süren çeşitli Türk siyasi yapılarının 1900'lü yıllara gelindiğinde sona erdiği bilinmektedir. Sırasıyla Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları'nın, Rus Çarlığı tarafından ele geçirilmesiyle birlikte bölge Çarlık yönetiminin bir nüfuz ve sömürge alanına dönüştürülmüştür. 1917 Ekim Devrimi sonrasında ise bölgenin egemenliği Sovyetler Birliği'nin eline geçmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bunu izleyen yeni sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmelerin Orta Asya bakımından da önemli etkileri olduğu açıktır. Sovyet döneminde uygulanan din karşıtı ve ateizmi esas alan politikalara rağmen, din halk katında yaşamaya devam etmiştir. Resmi baskıya uğrayan bastırılmış dinsel duygular, Orta Asya devletlerinin bağımsız olmasıyla birlikte, birden ortaya çıkmıştır. Bu serbesti ortamında halkın yoğun bir şekilde dinsel değerlere yöneldiği, dinsel merkezlere büyük ilgi gösterdiği, restore edilen ve yaptırılan ibadethane sayılarında büyük artış dikkati çekmektedir.

Halkın dinsel ve kültürel alana yönelik bu yoğun ilgisi karşısında ülke dışından gerek resmî düzeyde gerekse gayriresmî düzeyde, dinî konularda faaliyet göstermek üzere çeşitli aktörlerin ortaya çıktığı görülmektedir. İlk başlarda Orta Asya ülkeleri siyasi otoritelerinin pek ilgilenmediği din konusunda, var olan serbesti ortamında giderek etkinlikleri artan dinî grupların ortaya çıkması ve hatta bunların arasında rejim karşıtı olanların da bulunması dikkatleri din konusu üzerine çevirmiştir. Orta Asya devletleri ilk başlarda pek dikkat göstermediği dinî alan ve gelişmelerle ilgili özellikle 11 Eylül saldırıları sonrasında çok daha fazla ilgilenmeye başlamış, dinî alanı düzenleme ve denetim yönünde farklı

* Yard. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

yolların izlendiği gözlemlenmiştir. Konunun kapsamı nedeniyle burada sadece Sovyet öncesi ve sonrası dönemde Orta Asya'da din-siyaset ilişkisine dair, genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Sovyetler Birliği, İslâm, Din, Siyaset.

ABSTRACT

Islam has been adopted by the Turks in the Middle Asia after its being evolved in Middle Asia. It is known that some Turkish political structures that ruled in that region ended in 1900s. After Khanates of Buhara, Hive and Hokand had been invaded by Tsarist Russia, that region became a colony of Tsarist Russia. After the revolution that had been performed in October, 1917, this region was ruled by Soviet Union.

It is clear that the collapse of Soviet Union and new socio-economic and political developments that emerged because of it have a great impact on the Middle Asia. Despite the political issues that are about anti-religion and atheism in Soviet period, religion kept its liveliness. Suppressed religious emotions that exposed to formal pressure emerged after the Middle Asia states gained their independence. It is striking that people tended to busy with religious values, went to the religious places, the number of the place of worship that was built and restored increased.

It is understood that some people from outside of the country emerged in order to perform on religious matters in a both formal and informal way as a result of deep interest about religious and cultural areas. The religion subject that the political authorities of Middle Asia did not care of, the emergence of religious groups whose effects increased day by day and that there are some anti-regime people drew attention to the religion. Although Middle Asia states did not care of religious areas and developments at first, they started to take care of it after the 11 September attacks and edit and control the religious area in a different way. Because of the scope of the subject, a general evaluation about religion-politics relationship before Soviet period and after Soviet period will be performed.

Key Words: Middle Asia, Soviet Union, Islam, Religion, Politics.

РЕЗЮМЕ

С разпространението на исляма в Средна Азия той бива възприет от тюркските общности, които живеят в Средна Азия. Известно е, че различните политически образувания, които господстват в различните времена тук, към 1900-та година приключват съществуването си. Бухарското, Кокандското и Хиванското ханства с времето биват завладяни от Руското царство и се превръщат в територия на господство и натиск от негова страна. След Октомврийската революция през 1917 година те се превръщат в част от Съветския съюз.

Разпадането на Съветския съюз и социално-икономическите и политически промени в резултат на този процес имат голямо значение и въздействие и върху развитието на Средна Азия. В противовес на антирелигиозната политика и налагането на атеизма през съветската епоха религията продължава да живее сред народа. Религиозните чувства, които са били под официален натиск, с обявяването на независимост на средноазиатските

републики, се проявяват изведнъж наяве. Прави впечатление, че в тази свободна среда населението в една масирана форма се обръща към религиозните ценности, показва голям интерес към религиозните центрове, нараства броят на реставрираните и новоизградени места за поклонение. С това масирано внимание на народа към религиозната и културната област на сцената се появяват различни актьори отвън, които било на официално, било на неофициално ниво, действат в сферата на религиозните въпроси. Религиозната тема, която в началото не предизвиква интереса на политическите авторитети, с времето с нарастването на влиянието на религиозните групи, сред които има и противници на режима, привлича вниманието им.

Забелязва се, че средноазиатските републики, които в началото не проявяват интерес към религиозната област, с развитието на събитията и особено след 11 септември, правят опит да организират и дори да поставят под контрол тази сфера. Поради широкия обхват на темата тук ще се представи общ поглед върху отношенията политика-религия в предсъветския и постсъветския период.

Ключови думи: Средна Азия, Съветски съюз, Ислям, религия, Политика

GİRİŞ

2000'li yıllarla birlikte uluslararası sorunların analizinde giderek din, etnisite gibi konuların ön plana çıktığı dikkat çekmektedir. Bu durumu iki kutuplu dünyanın yumuşamaya dönüşmesinin sonrasında ortaya çıkan dinsel, etnik hassasiyetlerin yoğunlaşması dönemiyle paralellik içermesinin doğal bir sonucu olarak da görmek gerekir. Dünya'nın değişik bölgelerinde dine yönelik ilginin sadece toplumsal alanla sınırlı bir olgu olmadığı gerçeği, din-siyaset ilişkisi ve çeşitli dinî gruplar-terör ilişkisi gibi ulusal-uluslararası alanda önemli yansımaları; dinsel yapı ve bunun diğer alanlarla ilişkilerinin yerel, bölgesel ve uluslararası düzeyde ayrıntılı bir şekilde analiz edilmesi gerekliliğini doğurmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Fergana Vadisi başta olmak üzere Orta Asya'da dinin giderek güçlendiği, bölge insanların yaşamlarındaki etkinliğini arttırdığı açıktır. Bu etkinin sadece toplumsal alanla sınırlı olmayıp, bölge ülkelerinin iç ve dış politikalarını, terör bağlamında, güvenlik kaygıları da olmak üzere pek çok alanı etkilemesi söz konusudur. Dolayısıyla Orta Asya'daki dinî canlanmanın, gerek ulusal gerekse uluslararası aktörlerin çıkar ve amaçları açısından bakıldığında farklı anlamlara geldiği bilinmektedir. Konunun kapsamı nedeniyle burada sadece Sovyet öncesi ve sonrası dönemde Orta Asya'da din-siyaset ilişkisine dair, genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Bölgede hâkim Arap ordularının bölgeye girmesinden günümüze uzanan süreçte İslâm inanç olarak her zaman egemen olmuş ve bölge insanının kimliğinin en belirgin özelliğini oluşturmuştur. Uzmanlar tarafından zaman zaman "high", "low" veya "Scripturalist", "Ecstatic" olarak ifade edilen iki tarz İslâm anlayışı değişik bölgelerde nüfuz sahibi olmuşlardır (Morris, 2006: 98); ancak ele aldığı-

mız bölge itibariyle, Bennigsen'in de ifade ettiği üzere bölgede İslâm'ın hem bir din hem de bir yaşam biçimi olarak varlığını halk arasında sürdürmesinde sufi tarikatlerin sürekli ve sistemli çalışmaları birinci derecede rol oynamıştır (Bennigsen, Lemerrier-Quelquejay, 1988: 76). Sufiliğin kurumlaşmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu tarikatler İslâm'ın yayıldığı diğer coğrafyalarda olduğu gibi Orta Asya'da ve Fergana Vadisi'nde de oldukça etkili olmuşlardır. Şeyh-mürit hiyerarşisi temelinde katı bir disipline dayalı şekillenen tarikatlar yapıları gereği, baskıcı rejimler altında da yaşamlarını sürdürebilmişler ve hatta rejime karşı güçlü mücadeleler verebilmişlerdir. Orta Asya'da geçmişten günümüze Yesevilik, Kübrevilik, Nakşibendilik ve Kadirilik olmak üzere dört önemli tarikatın etkili olduğu görülmektedir. İlk üç tarikat bölgede kurulmuş olmasına rağmen Kadirilik Bağdat'ta tanınmış mutasavvıf Abdülkadir Geylani (Öl. 1166) tarafından kurulmuş ve XII. yüzyılın sonundan itibaren Orta Asya'ya girmiştir. Bölgede XII. yüzyıldan başlamak üzere Kübrevilik ve Yesevilik, XIV. yüzyılda Nakşibendilik ortaya çıkmışlardır. Orta Asya'da günümüzde en etkili tarikatın Nakşibendilik olduğu söylenebilir (Lemerrier-Quelquejay, 1988: 96-99). Örnek olarak; Knozorov, XIX. yüzyılın sonunda Hive Hanlığı'nın bütün tanınmış ve zengin şahsiyetlerinin Nakşibendi tarikatından olduğunu belirtmektedir (Knozorov, 1949: 97). Özellikle Yesevilik ve Kadirilik zaman içerisinde bu tarikat bünyesinde erimişler, hatta farklı tarikatların bileşiminden değişik alt tarikat grupları da doğmuştur. Buna örnek olarak Fergana Vadisi'nde günümüzde de varlığını sürdüren ve sesli zikiri (zikr-i cehr) esas alan Cehriye toplulukları verilebilir.¹

16. yüzyılla birlikte Rus yayılması sonucunda Çarlık rejimi altındaki Müslüman nüfusun giderek artmasına rağmen istisnalar dışında ilişkilere güvensizliğin hâkim olduğu görülmüştür. Sufi tarikatların halk üzerindeki nüfuzu ve müridizm olarak ifade edilen hiyerarşik yapıları da düşünüldüğünde, sürekli halk kitlelerini Rus yönetime karşı harekete geçirebilecek önemli güçler olarak gerek Çarlık gerekse daha sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) dönemlerinde baskı ve takip altında bulundurulmuşlardır. Orta Asya'da yaşayan halkların Müslüman ve Türk ağırlıklı karakteri, Rusların potansiyel Panislâmizm ve/veya Pantürkizm şeklindeki tehdit algılamalarına ve bunları etkisiz kılmak için çeşitli yöntemlere başvurmalarına yol açmıştır.

Çarlık Dönemi:

Orta Asya'daki Rus etkisi ticarî alandan başlamak üzere giderek, askerî ve yönetsel alanda bölgede sağlanan hâkimiyetle sonuçlanmıştır. Rusya'dan Orta

¹ Fergana Vadisi'nde Cehriye toplulukları hakkında bkz: Müminov, 2004 b; Yaman, 2006: 172-179.

Asya'ya uzanan demiryolları sayesinde ise bölge Rusya'ya bağımlı hâle gelmiştir. Orta Asya demiryolu Rus mallarını bölgeye ulaştırırken, bölgenin hammadelerini de işlenmek üzere Rusya'ya taşımaktaydı (MacKenzie, 1974: 179). Orta Asya'nın önemli bir bölümü olarak Fergana Vadisi, Çarlık Rusya'sının bu bölgeyi işgali öncesi dönemde önemli istikrarsızlıklarla çalkalanmaktaydı ve Ruslar böyle bir ortamda Hokand Hanlığı'na son vererek bölgeyi ele geçirmişlerdi. Manz'ın da dikkat çektiği üzere, Ruslar'ın bölgeyi ele geçirmesi sonrası, hanlık zamanında güçlü olan kabile önderlerinin güçleri giderek zayıfladı ve bölgede zaten geleneksel olarak etkili olan dinî liderlerin daha da güçlendiği görüldü. Bölgede yüzyıllardır etkili olan sufi şeyhler, önemli topraklara sahip oldukları gibi, müritleri arasında hanlar ve kabile liderleri de bulunmaktaydı (Manz, 1987: 273). Böylece dinsel liderler, ortaya çıkan bu yeni ortamda dinsel nüfuzlarının yanı sıra, sosyal ve siyasal bakımlardan da daha etkili bir duruma geldiler.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Rus Ordularınca Kazan'ın ele geçirilmesi ile devam eden yeni toprak kazanımlarıyla Çarlık rejimi altındaki Müslüman nüfus giderek artış gösterdi. Çarlık Rejimi'nin Müslüman'larla olan ilişkilerine güvensizliğin hâkim olduğu görüldü. Şöyle ki Bennigsen, bu güvensizliğin göstergeleri olarak 1583-1917 yılları arasında Çarlık bünyesinde Müslüman olan hiçbir elçi, vali veya üst düzey bürokrat bulunmamasını; rejime karşı pek çok Müslüman ayaklanmasını; istisnai dönemler dışında ya orduya alınmama ya da emir-komuta zincirinin dışında tutulma gibi uygulamaları vermektedir (Bennigsen, 1988: 304-307). Bu güvensizliği etkileyen bir dış faktör olarak, bütün Müslümanların halifeliğini elinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını eklemek gerekmektedir. XIX. yüzyılla birlikte Osmanlı-Rus ilişkilerinde var olan gerginlik sıklaşan savaşlarla da kendini göstermekteydi. Rusların ele geçirdiği topraklar ve bu topraklarda yaşayan Müslüman uyrukları üzerindeki hâkimiyetin kalıcı hâle getirilmesi için kimi başarılı kimi ise başarısız çok yönlü politikalar geliştirdiği görüldü. İlk başlarda Rus göçmenlerin, Tatarların topraklarından, Fergana Vadisi'ne kadar çok geniş bir coğrafyada yerleştirilmeleri ve başarısız olan Müslüman'lara Ortodoks Hıristiyanlığın benimsetilmesi politikası Çarlık destekli olarak yürütüldü (Bennigsen, Quelquejay, 1981: 22).

Uygulanan politikaların istenen sonucu vermemesi üzerine Nikolay İvanoviç İlminskiy öncülüğünde yeni bir eğitim programı planlanmıştır ki, Wimbush, Müslüman nüfusa karşı uygulanan bu dinî-kültürel tekniklerin "İlminski Sistemi" olarak adlandırıldığını ifade etmektedir (Wimbush, 1995: 272). Aça ise programın Hıristiyanlaştırma siyasetinin başarısızlığı üzerine uygulamaya konulan ve Türk topluluklarının ayrı ayrı ulusal kimliklere sahip olmasını amaçlayan bir program olduğunu vurgulamaktadır (Aça, 2003: 27 vd.).

Çarlık rejimi zamanla din politikasında da değişikliğe gitti. Bundan böyle İslâm dininin halk üzerindeki nüfuzundan yararlanarak Çarlık rejiminin sağlamlaştırılması için artık Orta Asya'ya uzanan topraklar üzerinde rejime sadık dinî kurumlar oluşturulmaya çalışılmış, din işleri bu kurumlar üzerinden yürütülmüştür. Bu sırada Müslüman'larca şeriatın uygulanmasına, camiler inşa edilmesi ve medreselerde dinî eğitim verilmesine de izin verildi. Okullarda ulusal dillerle eğitim ise yasaktı (Kantemir, 1960: 143). Bu amaçla Çariçe Katerina II. döneminde 1782'de Orenburg'ta kurulup Ufa'ya taşınan bir müftülük ve 1788'de ise Müslüman'lar Ruhani Kurulu adlı kurum kuruldu (Bennigsen-Quelquejay, 1981: 23). Orta Asya'da Çarlık rejimi kendi egemenliğini daha da sağlamlaştırmak için dinden yararlanmak istedi. Lemerrier-Quelquejay'a göre Ruslar karşısında, Türk topluluklarının başarısızlıkları; dış destekten yoksun olmaları, Ruslara karşı tavır konusundaki belirsizlik ve aralarında siyasal, sosyal ve ideolojik birlik olmayışı gibi etkenlere dayanmaktaydı (Lemerrier-Quelquejay, 1988: 80). Güçlü Rus askerî-siyasî organizasyonunun kendine geleneksel güç odaklarından da yerel destekler sağladığı görülmüştür. Örnek olarak Semerkant'ın Ruslarca ele geçirilmesinin 25. yıldönümünde Semerkant müftüsünün yönetime hitaben, diğer din adamlarını da temsilen yazdığı mektuptaki ifadeler Ruslar'ın dayandıkları yerel güçler hakkında da fikir vermektedir. Müftünün, iltifatlarla dolu mektubu, Çar'a kutlama ve "Amin" ifadesiyle bitmektedir (Klimoviç, 1936: 37-38). Rusların Müslümanlar'ın yaşadığı toprakları sömürgeleştirmesi ve asimilasyonist politikaları karşısında, Müslüman entellektüellerin buna tepki olarak değişik çözüm arayışlarına girdikleri görüldü. Bu arayışların bir sonucu olarak Ceditçiler ve Kadimciler şeklinde iki farklı akımın ortaya çıktığı görüldü. Ceditçiler, İslâm'da bir yenilenmenin gereğine inanırlarken, Kadimciler, muhafazakâr, gelenekçi bir anlayışın temsilciliğini yapmaktaydılar. Zaman zaman Çarlık karşıtı ayaklanmalar olsa da, güçlü Rus siyasî-askerî gücü karşısında Orta Asya'da Müslüman'lar pek varlık gösterememiş; gerek iç savaş gerekse Sovyet devrimi karşısında birlikten uzak bir görünüm içerisinde olmuşlardır.

Sovyet Dönemi:

İç savaş nedeniyle devrimi henüz sağlamlaştıramayan Bolşeviklerin, Müslüman'ları kazanmalarına olan gereksinim, Ekim Devrimi'nin lideri Lenin'in din hakkında olumsuz düşüncelerine rağmen İslâm'a karşı geçici olarak yumuşak bir politika izlenmesine neden oldu. Teorik olarak dinle savaşmak gereğini materyalizmin temeli sayan Lenin, pratikte İslâm'a saldırmaktan kaçındı ve bu ihtiyatlı yaklaşım 1920'lere kadar böyle devam etti (Kantemir, 1960: 144). Bolşevik yöneticilerin rejimi güçlendirdikten sonra bütün vaatlerini bir kenara bıraktıkları, özellikle Stalin'in iktidara gelmesiyle birlikte bu söylemin taktik bir

gereksinimden kaynaklandığı açıkça görülmüş, böylece Müslüman'ların ümitleri boşa çıkmıştır. Bu siyasetin esas hedefinin yüzyıllardır bölgede kökleşmiş, kimlik belirleyici unsurlar olan Türklük, Müslümanlık gibi içiçe geçmiş ortak değerlere yönelik olduğu da açıktır; çünkü bu değerler din karşıtlığını benimseyen Sovyet komünist ideolojisinin yaratmayı öngördüğü "Sovyet insanı" modelinin önünde en önemli engeller olarak durmaktaydı. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin her türlü olanağı seferber ederek oluşturmaya çalıştığı insan modelinin "dini" bilimsel ateizm, dili Rusça ve milliyeti ise Sovyet olarak kararlaştırılmıştı. Ayrıca zaman içerisinde Komünist Sovyet Rejiminin kuruluş aşamasında destek veren Müslüman aydınların düşünceleri ve hedefleri ile Stalin gibi parti önderleri arasında giderek farklı yaklaşımlar belirginleşmeye başlayınca, daha önce ihtiyatlı bir yaklaşım sergileyen rejimin önderleri gerçek niyetlerini açıkça ortaya koymaya başlamışlardır. 1921'de gerçekleştirilen Komünist Partiler 10. Kongresi'nde Müslüman Komünist aydınların düşünceleri Panislâmist ve Turancı sapmalar olarak damgalanmışlardır. Sultan Galiev, Turar Rızkulov, Feyzullah Hocaev gibi aydınlar böylece çok katı yöntemlerle tasfiye edilmişlerdir (Bennigsen, 1988: 312-313). Rejim bu Müslüman önderlerin tasfiyesiyle de yetinmeyerek, Orta Asya'daki ortak bilinci zaafa uğratmak amacıyla, yönetsel yeni düzenlemelere gitmiştir. Buna göre bölge yönetsel anlamda çeşitli cumhuriyetlere, özerk bölgelere ayrılmış, Müslüman topluluğu farklı etnik gruplar hâlinde bölünerek, farklı etnik kimliklerin gelişmesi bilinçli olarak teşvik edilmiştir. Yine bu bağlamda yeni eğitim düzenlemeleri ve alfabe değişikliklerine gidilmiştir. Gerek Arap gerekse Latin alfabesinin Sovyet ideolojisinin çıkarlarına hizmet etmeyeceği düşüncesiyle her etnik grup için Kiril alfabesiyle farklı edebî diller geliştirilmesine karar verilmiştir (Bacon, 1990: 145).

Sovyetlerin büyük önem verdiği din konusunda ise genel olarak 1930'lar ve 1960'lar olmak üzere iki büyük din karşıtı kampanyaya giriştiği görülmektedir. Sovyetlerin bu kampanyalarında birbirini tamamlayıcı iki yöntem kullandıkları görülmektedir. Bunlardan ilki dinsel kurumların kapatılması, din eğitiminin yasaklanması gibi çeşitli uygulamalarla dinin her yönden işlevsizleştirilmesi ve diğeri ise bunun sonucunda ortaya çıkacak boşluğu doldurması düşünülen bilimsel ateizmin devlet destekli olarak Sovyet insanına benimsetilmesi (Froese, 2004: 66). Sovyet ideolojisinin sadece İslâm değil bütün dinlerle mücadele için uygulamaya koyduğu "bilimsel ateizm" programı çerçevesinde farklı etnik gruplara hitaben çok sayıda ders kitapları ve kamuoyuna yönelik kitaplar yayınlandı², sayısız din karşıtı ateizm toplantıları düzenlendi, geleneksel Müslüman dinsel

2 SSCB'nin dağılmasına kadar din karşıtı ve ateizm eğitimi amaçlayan sayısız yayınlara yapılmıştır. Örn. Bkz. Pulatov, 1960; Çukubaev, 1962; Şülembaev: 1978; Aknazarov, 1961.

gün ve bayramları, yeni Sovyet bayramlarıyla değiştirildi (Aliev, 1958: 81). Sovyet ideologlarına göre, "Bilimsel" ateizm, hem din ile mücadele yöntemi ve hem de dinin yerini alması amaçlanan, Sovyet sisteminde dinin karşılığı olacak sosyal bir olgu, bir kurum idi. Bu bağlamda Sovyet idarecileri hem dine karşı bir alternatif olarak ateizmi sunmakta ve hem de varolan dinî yapıların da kontrolünü sağlayacak önlemleri almaktaydı.

II. Dünya Savaşı ile birlikte Sovyetlerin İslâm siyasetinde dönemsel bir değişikliğe gidilerek geçici bir yumuşama dönemine girildi. Bu çerçevede SSCB'de resmî İslâm'ın yönetimi dört dinî yönetim birimi tarafından yürütülmeye başlandı ve Orta Asya bölgesindeki kurum bunların en güçlüsüydü. 1943'te Taşkent'te kurulan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dinî Yönetimi adlı bu kurumun başında bir müftü bulunmaktaydı. Bu müftüye "Büyük Müftü" de denilir ve bütün SSCB Müslümanları adına resmen konuşmaya ancak o çağrılırdı. Bu kurumun yetki alanı bütün Orta Asya Cumhuriyetleri ve Kazakistan'ı kapsamaktaydı (Bennigsen, Lemercier-Quelquejay, 1988: 33). Bu dinî yönetimlerin varlığını Sovyet rejimi, uluslararası politikada propaganda amaçlı ve rejimin dinî özgürlüklere saygısının bir göstergesi olarak kullanmaktaydı. Dinî ibadetlerin kendi kontrollerindeki kayıtlı din adamları tarafından verilmesine izin verildi. Bu din adamlarının yetiştirilebilmesi için iki kurum bulunmaktaydı: Buhara'daki Mir-Arab Madrasa ve Taşkent'teki İmam Buhari Enstitüsü. Hacca gidiş belli sayıda seçilmiş kişi ile sınırlandırıldı. Tarikatlar baskı altında tutuldu, İslâmi okullar, türbeler, tekkeler ve camiler kapatılarak başka amaçlar için kullanıldı (Gardaz, 1999: 279).

Nikita Kruşçef sonrası Brejnev dönemi ile birlikte İslâm siyasetinde bazı değişikliklere gidildi ve Sovyet Müslüman'larının dış dünyanın tecritinden vaz geçildiği görüldü. Bu şekilde dış ülkelerden Müslümanlar'ın Sovyetler Birliği'ne gelebilmelerine olanak sağlanarak, başta Tatarlar olmak üzere Müslümanlar özellikle Sovyetlerin Afganistan'a girmeleri sonrasında çeşitli siyasi ve idari kadrolara getirildiler. Ayrıca Sovyetler'deki dört dinsel yönetim biriminin Sovyet hükümeti tarafından dış politik amaçlarla kullanılması da gündeme geldi. Bu durum Sovyetler'in genel din politikalarından sapmalara da yol açtı ve din konusunda geçici olarak da olsa ödünlerin verilmesine neden oldu. Ancak 1980'lerle birlikte yaşanan çeşitli gelişmelerle Sovyet yönetimi yeniden din karşıtı politikalara yöneldi (Bennigsen, 1988: 316-322). Dinin ve ulusal geleneklerin Orta Asya'da yüzyıllara dayanan rolü ve önemi her ne kadar yetmiş yıllık Sovyet idaresinde yok sayılmaya çalışılmışsa da halk katında yaşamaya devam etmiştir.

1980'lerle birlikte ise Orta Asya'da bir İslâmi canlanma söz konusu oldu ki Akiner'e göre bunun birbiriyle bağlantılı iki nedeni bulunmaktaydı. Birinci neden bölgede özellikle Fergana Vadisi kökenli dinî önderlerin öncülüğünde ortaya çı-

kan canlanmacı (revivalist) hareketti. Diğer bir neden ise İslâm'a karşı resmî politikaların değişmesiydi. Bu politika değişikliği ise gerek İran ve Afganistan'daki gelişmelerin bölgeyi etkileme olasılığı, gerekse yaşanan ekonomik krizde dinin yardımına gereksinim duyulmasıyla ilgiliydi (Akiner, 2003: 98-99). Bu gelişmeler sonucunda dinsel alanda Sovyet yönetimi baskı politikalarını bıraktı ve bunun etkisiyle de dinin gerek resmî gerek gayiresmî örgütlenmeler aracılığıyla giderek Orta Asya'da etkinliğinin arttığı görüldü.

Sovyet Sonrası Dönem

İslâm'ın Sovyet sonrası dönemde eskiye nazaran daha karmaşık bir yapı kazandığı açıktır. Daha önce Sovyet güdümlü cumhuriyetler ve onun karşısında geniş halk kitlelerini oluşturan Müslüman Sovyet yurttaşları şeklinde ikili bir yapı söz konusu iken bugün İslâm'ı anlamaya çalışırken dikkate alınması gereken aktörlerin sayısı daha da artmıştır. Bölgeye yönelik zaman zaman gündeme gelen, İslâmî diriliş ve İslâm'ın siyasallaşarak radikalleşmesi olgularında temel etkenin dış kaynaklı bir fenomen olarak düşünülmesi eksik bir değerlendirme olacaktır. Gerek İslâmî diriliş, gerekse İslâmî radikalleşmenin Orta Asya'nın Fergana Vadisi ve başka bölgelerinde kimi zaman gizlice kimi zaman açıkça geçmişten bugüne varlığını sürdüren olgular olduğunu unutmamak gerekmektedir (Roy, 2000: 198).

Gorbaçov dönemiyle başlanan dine karşı daha müsamahalı dönem bağımsızlık sonrası daha da özgürlükçü bir ortamı beraberinde getirmiştir. Bu nedenle dinin sosyal hayattaki etkisi de giderek artmıştır. Genel olarak ifade etmek gerekirse halka eskiden olduğu gibi din karşıtı propagandalarda bulunması, din karşıtı yayınlar yapılması, dinsel mekânların ve dinsel eğitimin sınırlandırılması gibi uygulamalara son verilmiştir. Bu ortamda halkın dinî ziyaretgâhlara, ibadetlere ve bayramlara ilgisi artmıştır. Daha önce kapalı olan pek çok ibadethane açıldığı gibi, bunlara halktan, devletten veya dış ülkelerden gelen desteklerle yaptırılan yenileri eklenmiştir. Daha önce gizli faaliyet göstermek zorunda olan sufi tarikatları da kamusal alana çıkarak, dinî mekânlarda ve başka yerlerde kendilerine özgü ritüelleri uygulamaya başlamışlardır. Bu gelişmeler sonucunda din adamlarının prestij ve popülariteleri de giderek artmış ve böylece siyasal alanda da potansiyel rakip güçler olarak ortaya çıkmaları söz konusu olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası bağımsız cumhuriyetlerdeki yönetimlerin dine yönelik yaklaşımlarında ilk başlarda kararsız bir tavır sergiledikleri görülmüştür. Bu kararsızlık, eskiden bastırılan dine artık özgürlük alanı sağlanması gerekliliği ile bunun sonucunda yaşanacak olası gelişmelerden duyulan endişelerin yarattığı ikilemden kaynaklanmaktaydı. Esas sorun, İslâm'ın yeni özgürlük ortamında giderek güçlenmesi ve hatta var olan siyasal iktidarlara karşı bir tehdit unsuru olup olamayacağı ile doğrudan ilgiliydi. Bu bağlamda Orta Asya

lkelerinin dine yönelik yaklaşımlarında dinî ekstremizm olgusu önemli bir rol oynamaktadır. Dini ekstremizm kimi zaman söz edilen ülkelerin iç yapılarında istikrarsızlık yaratmanın yanısıra bölgesel güvenlik ve terör boyutuyla gündeme gelmekte, kimi zaman da yönetimler tarafından muhalif siyasal oluşumlara karşı önemli bir argüman olarak kullanılmaktadır.

Bağımsızlık sonrası bütün Orta Asya lkelerinde din ve dini örgütlenmeler konusunda yeni yasal düzenlemelere gidilmiştir. Aynı şekilde beş cumhuriyette de dini toplulukların resmî otoritelere kayıt olmaları zorunluluğu bulunmaktadır. Ayrıca Tacikistan dışında Orta Asya Cumhuriyetlerinin tümünde de dinsel-siyasal partilerin kurulmasının yasaklandığı görülmektedir (Akiner, 2003: 102). Yine Orta Asya devletlerinin zaman zaman bir araya gelerek din konusundaki gelişmelere ilişkin ortak önlemler almak, din kaynaklı terör faaliyetlerine ilişkin işbirliği olanaklarını görüştükleri görülmektedir (Anderson, 2002: 181, 188). Bu tür toplantılara kimi zaman Rusya ve Pakistan gibi komşu ve bölgede etkili ülkelerin de katıldıkları görülmektedir.

Din, siyaset ilişkisinden duyulan kuşkunun en açık yaşandığı ülke, yoğun nüfusu ve Orta Asya'da İslâm'ın yüzyıllardır önemli merkezi durumundaki Özbekistan olmuştur. Bağımsızlık sonrasında ülkenin lideri İslâm Kerimov'un ilk yıllarında dini yönetim, müftülüğe (Spiritual Directorate) başlarda daha özerk davranma olanağı tanırken sonra yaşanan gelişmelerle bu tavrın değiştiği görülmektedir. Dönemin müftüsü Muhammad Sadyk Muhammad Yusu Hoja-ogli'nin giderek hem kurumun hem de kendi politik gücünü arttırması sonrasında 1991'deki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olması zerine Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından Kerimov, mfty emekli olmaya zorladı. Bundan sonra müftülüğün devlet kontrolünde ve yeni seçilen mft Muhtarjan Abdulla'nın da bütünüyle devlet yanlısı bir politika takip ettiği görüldü. Ancak Müftülük bu yeni yapısıyla ülkenin dinî yaşamında giderek etkisizleşti ve güven kaybına uğradı (Zelkina, 1999: 359-360). 1990'ların ortalarından itibaren yaşanan gelişmelerle devletin dinî alanla ilgili yaklaşımı giderek sertleşti ve bu sertlik gerçekleştirilen yasal değişikliklere de yansıtıldı (Anderson, 2002: 181 ve devamı). Karimov yönetiminin dinsel fundamentalist tehdidi muhalefete karşı da kullandığı görüldü. 1996 Namangan, 1999'da Karimov'a karşı gerçekleştirilen suikast ve 2005 yılındaki Andijan olayları sonrasında giderek rejimin dine yönelik kuşku ve katılığının arttığı görüldü. IMU (Islamic Movement of Uzbekistan), Vahabi hareketi ve Hizbu't-tahrir gibi radikal örgütlerin ülke içindeki faaliyetleri sıkça gündeme geldi.

Aynı şekilde Kırgızistan'da da 1990'da cumhurbaşkanlığına seçilen Akayev'in ilk başta Müftülüğü ve İslâmî kurum ve uygulamaları desteklediği görülmüş, ancak ilişkilere giderek güvensizlik hâkim olmuştur. Akayev yönetimi Fergana

Vadisi'nin Kırgızistan'daki bölümünde bulunan Oş'ta İslâm'ın radikalleşmesi ve siyasallaşmasının yanı sıra Tacikistan'daki iç savaş ve müftünün Tacikistan'daki İslâmî Demokratik hareketine (Islamic-Democratic movement) destek vermesi üzerine tavır değiştirmiş, 1993'te müftü Fergana Vadisi'ndeki Müslümanlar'la işbirliği hâlinde olmakla suçlanarak istifaya zorlanmıştır. Bundan böyle çeşitli yasal düzenlemeler de gerçekleştirilerek devletin dinî kurum ve gelişmeler üzerindeki düzenleme ve kontrolünün giderek güçlendiği görülmüştür. Ülkenin özellikle Fergana Vadisi'ndeki Oş ve Batken bölgelerinde halkın dine olan eğilimi nedeniyle çeşitli ılımlı, radikal dinî örgütlerin bu bölgelerde hareketliliği daha fazladır.

Bağımsızlık sonrası dönemde daha önce Sovyet döneminde merkezi Taşkent'teki dinsel yönetime bağlı olan Kazakistan'daki müftülük 1990'da Ratbek Nysanbai-uly'nın çabasıyla bağımsız bir statü kazandı ve kendisi de başmüftü oldu. Kazakistan Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev'in kontrolünde yeniden örgütlenen bu kurum dinsel muhalefetin şimdilik fazla güçlü olmaması nedeniyle bağımsız bir güç olarak hareket edememektedir. Müftülüğün ve Kazakistan yönetiminin, camilerin yapımını ve Almatı'da İslâm Enstitüsü kurulmasını desteklediği görülmektedir (Raşid, 1996: 158). 2000 Haziran'ında eski müftünün görevden alınarak Absattar Debesaliyev'in Müftülüğe getirilmesinde de Nazarbayev'in önemli rol oynadığı görülmüştür (Akiner, 2003: 103). Rus nüfusun fazlalığı da dikkate alındığında Kazakistan'da İslâm'ın rejim açısından tehdit olmaktan uzak olduğu görülmektedir. Trisko'nun da ifade ettiği üzere gerek Kazakistan gerekse Kırgızistan'da İslâm, dinden çok kültürel bir fenomen olarak görülmekte ve etnik kimlikle birlikte tanımlanmaktadır (Trisco, 2005: 377). Kırgızistan'ın Fergana Vadisi'ndeki Oş ve Batken oblastları ile Kazakistan'ın özellikle güneyinde dinin daha güçlü olduğu görülmekte diğer bölgelerdeki dinin güçsüz konumu nedeniyle dinsel kaynaklı bir istikrarsızlık en azından kısa ve orta vadede muhtemel görülmemektedir.

Türkmenistan'da da İslâmın siyasallaşması yönünde hareketler görülmemektedir. Ülkenin gerek etnik kompozisyonu gerekse siyasî yapılanması bakımından istikrarlı durumunu sürdürdüğü görülmektedir. Eski başkan S. Niyazov, Türkmen milliyetçiliği ile İslâm'ı uyumlu hâle getirerek halka benimsetmeye çalışmış, bu amaçla yönetime sadık kişilerden oluşan finansal ve idari bakımdan bir devlet kurumu olan İslâm Konseyi'ni kurmuş; din eğitiminin kontrolünün yanısıra, camilerde dinî kursların rejime sadık din adamlarınca verilmesini desteklemiş, devlet üniversitesine bağlı bir ilahiyat fakültesi açılmıştır (Zelkina, 1999: 367-368).

Tacikistan ise bağımsızlık sonrası yaşanan şiddetli iç savaş ve bu iç savaşta yer alan dinî gruplar nedeniyle İslâm'ın Tacikistan'da diğer Orta Asya ülkelerine

göre çok daha politize bir karakterde olduğu, gerek resmî gerekse gayiresmî İslâmî birleşik ve dominant siyasi güç olduğu tek ülkedir. Genelde daha zayıf ve daha az sayıda demokratik partilerin varlığında, Islamic Renaissance Party güçlü bir muhalefet oluşturdu ve Mayıs 1992'de komünist hükümeti devirdi. Bu durum diğer Orta Asya yöneticilerinin bir dereceye kadar din politikalarını da şekillendirdi. Resmî İslâm'ın kuruluşuna ilişkin gelişmeler diğer Orta Asya ülkelerine benzer bir şekilde oldu. Yeni Tacikistan Müftüsü Kazi Akbar Turajonzade, 1990'da seçildi. Resmî kuruluşta eğitim görmesine karşın bilgisi ve İslâmî yaşamı Tacik Müslümanlar ve yasadışı İslâm'ın liderleri arasında geniş taraftar buluyordu. Turajonzade, İslâmî-siyasi partilerin kurulmasına karşıydı ve görevini geleneksel ile resmî İslâm arasında yakınlaştırma olarak görüyordu. Gorbaçov'a ve reform yapan komünist liderler İslâm'ın resmî olarak tanındığı bir Sovyetler Birliği düşüncesine taraftardı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra durum değişti. Bağımsızlık sonrası Turajonzade, müftülüğü Tacik hükümetinin kontrolüne vermek ile İslâm'ın daha ileri kutuplaşması ikilemi arasında kaldı. Taraftarlarıyla demokratik muhalefeti de kattıkları bir koalisyon kurdu ve Güz 1992'de onları iktidara taşıyacak olan siyasi mücadelede aktif olarak yer aldı (Zelkina, 1999: 362-363).

Roy, dinsel alanda Özbek-Tacik ulemanın Orta Asya'nın geneli üzerindeki etkisinin bugün bile görülebileceğini ifade ederek, 1990'larda Kazakistan, Kırgızistan'daki üç müftünün Özbek veya Özbekleşmiş bölgelerden geldiklerini örnek göstermektedir (Roy, 2000: 198). 2004-2005 yıllarında Fergana Vadisi'nin Kırgızistan ve Özbekistan'daki bölgelerinde görüştüğüm din adamları arasında da aynı yönde veriler elde ettim. Özbekistan'da ve Tacikistan'da gerek çok tanınmış tarikatlerden önemli şeyhler gerekse az sayıda medreselerde alınan dinî eğitim prestijli olmayı sürdürmektedir.

Sonuç olarak 1990'larla birlikte artık iyice belirginleşen çok merkezli uluslararası sistem ve bu sistemle birlikte tüm dünyada giderek güçlenen milliyetçi ve dinsel eğilimler eski Sovyet coğrafyasındaki Müslüman'lar arasında da karşılık bulmuştur. Yaklaşık yetmiş yıllık Sovyet rejimi boyunca dinsel ve millî değerleri bastırılan bu topluluklar hâlâ Komünist Parti kadrolarından gelen liderlerinin önderliğinde de olsa bağımsızlıklarına kavuşmuşlar; artık her alanda kendi politikalarını oluşturabilecek konuma gelmişlerdir. Halk katında İslâm'a yönelik ilginin giderek arttığı görülmekte, Sovyet döneminde kapalı olan türbe, cami, medrese vb. dinsel mekânların yeniden açılmasının yanı sıra, halk, devlet veya dış yardımlarla yeni dinsel mekânlar inşa edilmektedir. Konunun bir diğer boyutu ise gerek iç, gerek dış destekli siyasal İslâmcı grupların da faaliyete geçmesi ve Orta Asya'daki rejimlere meydan okumasıdır.

KAYNAKLAR³

ABASHİN, S. N. (1999): "Şahimardan", İslâm na Territorii Byvşei Rossiiskoi İmperii, Entsiklopedicheskii Slovar, Prozorov, S. M. (Ed.), vypusk 2, Moskva, İzdatelskaia Firma "Vostoçnaia Literatura" RAN.

AÇA, Mehmet (2003): "Orta Asya'da Uluslaşma Süreci ve Türkiyat Araştırmalarında Rus İlminkiy ve Ardıllarının Rolü", Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslâm, Milliyet ve Etnisite, içinde, Haz. E. Efeğil-P. Akçalı, İstanbul, Gündoğan Yayınları.

AKÇALI, Pınar (2003): "Orta Asya'da İslâmi Uyanış, Radikal İslâmi Hareketler ve Bu Hareketlerin Bölge Politikasına Etkileri", Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslâm, Milliyet ve Etnisite, içinde, Haz. E. Efeğil-P. Akçalı, İstanbul, Gündoğan Yayınları.

AKİNER, Shirin (2003): "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", Religion, State & Society, vol: 31, no.2.

AKNAZAROV, H. Z. (1961): Ateizm Jene Din, Almatı, Almatı, Kazak SSR Joğarı Jene Orta Arnavlı Bilim Ministirliğı.

ALİEV, M. (1958): İslâm Dini ve Onung Merasimleri, Kızıl Uzbekistan, Pravda Vostoka ve Özbekistan Surh ve Birlaşgan Naşriyati, Taşkent.

ANDERSON, John (2002): "Social, Political, and Institutional Constraints on Religious Pluralism in Central Asia", Journal of Contemporary Religion, Vol. 17, No. 2.

BACON, Elizabeth E. (1990): Central Asia under Russian Rule, A Study in Culture Change, 3rd Edition, Ithaca and London, Cornell University Pres.

BENNİGSEN, Alexandre, Chantal Quelquejay (1981): Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları, Çev. N. Uzel, İstanbul, Hürriyet Yayınları.

BENNİGSEN, Alexandre, Chantal Lemercier-Quelquejay (1988): Sufi ve Komiser, Rusya'da İslâm Tarikatları, Çev. O. Türer, Ankara, Akçağ Yayınevi.

BENNİGSEN, Alexandre (1988): "Sovyet Müslümanları ve İslâm Dünyası", Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar, (Ed.) S. Enders Wimbush, Çev. Y.T. Kurat, Ankara, Yeni Forum Yayınları.

ÇUKUBAEV, A. (1962): Kırgızstandağı Ateizmdin Tarihınan, Frunze, Kırgızstan Memlekettik Basmacı.

FROESE, Paul (2004): "After Atheism: An Analysis of Religious Monopolies in the Post-Communist World", Sociology of Religion, 65:1.

GARDAZ, Michel (1999): "Field Report: In Search of Islam in Kyrgyzstan", Religion, 29.

KANTEMİR, Ali (1960): "The Moslems", in Religion in the USSR, Edited by Boris Iwanow, Munich, Istitute For the Study of the USSR.

3 Rusça kaynakların çevirileri Kazakistan'ın Türkistan kentinde bulunan Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde görev yaptığım sırada yardımcıları H. Bektaş, A. Azimov, E. Akgün, ve G. Begimov tarafından gerçekleştirilmiştir. Çevirilerin redaksiyonu konusundaki yardımlarından dolayı meslektaşım Dinbilimci Didar Şavenov (M.A.) ve sevgili eşim Nazgül'e de teşekkürü bir borç bilirim.

- KLİMOVİÇ, Luşan (1936): *İslâm v Çarskoy Rassii, Oçerki*, Moskva, Gosudastvennoe Antireligioznoe Izdatelstvo.
- KNOROZOV, Y. V. (1949): "Mezar Şamun – Nabi", *Sovetskaya Etnografiya*, Moskva, Leningrad. Izd. Akademii nauk SSSR.
- LEMERCİER-Quelquejay, Chantal (1988): "İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıkta Müslümanlar", *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, (Ed.) S. Enders Wimbush, Çev. Y.T. Kurat, Ankara, Yeni Forum Yayınları.
- MACKENZIE, David (1974): "Turkestan's Significance to Russia (1850-1917)", *Russian Review*, Vol. 33, No. 2. (Apr., 1974).
- MANZ, Beatrice Forbes (1987): "Central Asian Uprisings in the Nineteenth Century: Ferghana under the Russians", *Russian Review*, Vol. 46, No. 3. (Jul., 1987).
- MORRIS, Brian (2006): *Religion and Anthropology, A Critical Introduction*, Cambridge, Cambridge University Press.
- MÜMİNOV, Aşirbek (2004): "Fergana Ölkesindeki Kazirgi Zamanğı Cahriye Toptarı", *Yasavi Joli*, no: 1, (Kazan-Karaşa-Jeltoksan 2004).
- PULATOV, Ğ. (1960): *Özbekistan'da Ateistik Hareket Tarihidan*, Kızıl Özbekistan, Pravda Vostoka ve Özbekistan Surh ve Birleşken Neşriyatı, Taşkent.
- RAŞİD, Ahmed (1996): *Orta Asya'nın Dirilişi İslâm mı, Milliyetçilik mi?*, Çev. O. Ç. Deniztekin, İstanbul, Cep Kitapları.
- ROY, Oliver (2000): *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul, Metis Yayınları.
- SUHAREVA, O. A. (1960): *İslâm v Uzbekistan*, Taşkent, Özbekistan İlimler Akademisi Yayınları.
- ŞÜLEMBAYEV, K. (1978): *Ğılımi Ateizm (Leksiyalar Kursı)*, Mektep Baspası, (Yayın yeri belirtilmemiş).
- TRISKO, Jessica N. (2005): "Coping with the Islamist threat: analysing repression in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan", *Central Asian Survey*, 24:4, (December 2005).
- WHEELER, Geoffrey (1957): "Recent Developments in Soviet Central Asia: Dickson Asia Lecture, 1957", *The Geographical Journal*, Vol. 123, No. 2. (Jun., 1957).
- WİMBUSH, S. Enders (1995): "Islam in Central Asia and Caucasus", *The Oxford Encyclopedia of The Modern Islamic World*, Ed. J.L. Esposito, vol: 2, New York Oxford, Oxford University Press.
- YAMAN, Ali (2004a): "Неизвустные последователи Ясави в Кыргызстане: Лахчиды, Аллахчиды", *Ахмет Ясауи Университетінін Хабаршысы, Turkistan*, No:1 (43), (Kantar – Aқпан 2004).
- YAMAN, Ali (2006): *Allahçılar, Orta Asya'da Yesevilik Kızılbaş Türkler Laçiler*, İstanbul, Nokta Yayınları.
- ZELKİNA, Anna (1999): "Islam and Security in the New States of Central Asia: How Genuine is the Islamic Threat?", *Religion, State & Society*, Vol. 27, Nos 3/4, 1999.